

Туркистонда ўн беш йилча ҳукмронлик қилган чоризм генерали фон Кауфман Тошкентда қозилик қилган Муҳаммад Ҳақимхўжа эшон ҳақида: "У зот Худодан бўлак ҳеч қимдан кўрқмаган ажойиб инсон эди" дея, энг зўр рақибига тан беришга мажбур бўлган. Муҳаммад Ҳақимхўжа эшон вафотидан сўнг қозикалонлик лавозими барҳам топиб, Себзор даҳа қозиси мансабини у қишининг ўгли Муҳиддинхўжа эгаллайди. Муҳиддинхўжа ҳам маърифатпарвар, халқнинг маданиятли бўлиши ҳақида кўп қайғурувчи, илм-фанни суйган киши эди. Даврининг илгор зиёлиларидан бўлган Муҳиддинхўжанинг шахсий кутубхонасида жамланган ноёб кўлёмалар қаторида Шарафуддин Али Яздий "Зафарнома"сининг жаҳонда ягона муқаммал нусхаси ҳам бор эди (ундаги тўксон саҳифадан иборат қириш қисми бошқа бирорта нусхада учрамайди). Ана шу ноёб қитоб билан боғлиқ бир воқеа қозининг нечоғли маърифатли бўлганига қалолатдир.

Ўша давр манбаларидан маълум бўлишича, Муҳиддинхўжа қозининг маърифатпарварлик фаолияти генерал-губернаторликка ҳам, маҳаллий мутаассибларга ҳам асло ёқмаган. 1899 йил оқирларида ана шу адоват туфайли қозининг ашаддий душманлари уни бир даъвогардан қатта пора олишда айбламоччи бўлишади. Сирдарё губернатори, вилоят прокурори, шаҳар ҳокими қабил мустамлақачи амалдорлар қатнашган шаҳар қозилари йиғинида шу масалани кўриб қиқишга қарор қилинади.

Йиғинга Муҳиддинхўжанинг порахўр эмаслигини исботлаш учун йиғирма чоғли ҳолис қувоҳ қелади. Лекин улардан бирортасининг сўзини эшитишмайди. Ақсинча, Муҳиддинхўжани Қаломуллоҳ билан қасам ичишга мажбурлашади. Қуръон билан қасам ичиш гоят оғир ҳол эканини, қасамхўрлик эл-юртда мақбул иш эмаслигини қилган Муҳиддинхўжа йиғилганлардан ҳолис қувоҳлар сўзини эътиборга олишни илтимос қилади. Лекин улар қасддан оёқ тираб туриб олғач, қасам ичишдан кўра тухмат қилинган маблагни тўлашни афзал қилиб, йиғинни тарқ этади.

Бирок бунча маблагни тўлашга қозининг қурби етмас эди. Шу вақдан ота-қобуларидан қолган ягона бойлик — қаттагина ажойиб боғига ҳарбий ташқилотни ижарага қўйиб, "қарз"дан қутулмоқчи бўлади.

Орадани бир неча ой ўтаб, 1900 йилги Халқаро Париж кўрғазмасидан Муҳиддинхўжа қози номига шоқилинч телеграмма қелади. Унда илгарироқ қози Париж кўрғазмасига юборган Шарафуддин Али Яздий "Зафарнома"сининг ноёб нусхасини қатга маблаг тўлаб, қотиб олишга қозилик сўралган эди. Қил қасали билан оғриётган, айни қайтда иқтисодий танг аҳволда турган қозига биргина ана шу кўлёмани қотиш қифоя қиларди. Аммо маънавий ҳазинанинг ноёб қурдонасини ҳеч нарсага алишмай, телеграф орқали қад жавобини беради ва кўлёмани ўзига қайтаришларини сўрайди. Шу тариқа маърифатпарвар қози Муҳиддинхўжа қозлигини қериб, обрўини тўқиб бўлса ҳам, "Зафарнома"ни қелқуси авлодлар учун саклаб қолади.

Шариф ЮСУПОВ,

адабиётшунос ва муаррих

Манба: Шариф Юсупов. «Тарих ва адаб бӯстони», Т., «Маънавият», 2003, 63-6.